

Hálózatok és klaszterek szerepe a vidékfejlesztésben

Micskei Péter

Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma,
Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási
Kar, Földhasznosítási, Műszaki és Területfejlesztési Intézet,
Debrecen
micskei@agr.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A vidéki területek fejlesztése kulcsfontosságú feladata az Európai Uniónak és a tagországoknak egyaránt. A vidékfejlesztés elsősorban a mezőgazdaság fejlesztésén keresztül valósulhat meg, hiszen a vidékfejlesztési támogatások kedvezményezettjei a mezőgazdasági termelők. Ma Magyarországon közel egy millió mezőgazdasági egység található, amelyeknek csupán 10%-a versenyképes, azaz pusztán ártermelésből megélni képes gazdaság. A mezőgazdaságnak, mint iparágának a közgazdaságtani jellemzői alapján szorosan irányított decentralizálásra van szüksége, ahol a vállalkozások önállósága megmarad, de van egy központi irányító szerv, amely professzionális vállalatvezetést valósít meg, a globális vállalatok menedzseri funkcióval. Ez nem más, mint egy, a mezőgazdasági egységek fölött álló szupraszervezet, amit a szakirodalom klaszternek nevez.

Kulcsszavak: vidékfejlesztés, gazdasági hálózat, klaszter

SUMMARY

The development of rural areas is a key role for the European Union and its member states as well. The rural development primarily achieved through the development of agriculture, because the main beneficiaries of the grant are the farmers. Hungary today is close to 1 million units in agriculture, but only 10% are competitive. Agriculture as an industry according to its economic characteristics needs closely managed decentralization, where the autonomy of the units remain, but there is a central governing body, which constitutes a professional manager function. This is a superorganization, which stay above agricultural units, called cluster.

Keywords: rural development, economy network, cluster

BEVEZETÉS

A vidékfejlesztés mára az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának második pillére. Meghatározása nehéz feladat, nem egységes ágazatról van szó, hanem ágazatok, mint a mezőgazdaság, az ipar, a KKV szektor, valamint az állami szféra olyan egységéről, amelynek célja a vidékinek tekintett területek versenyképességének növelése. Mivel a vidékfejlesztési politika kedvezményezettjei elsősorban a mezőgazdasági termelők, ezért leginkább a mezőgazdaság problémáinak megoldásától várhatjuk a vidék fejlődését. Természetesen a vidékfejlesztés nem egyenlő a mezőgazdaság fejlesztésével, azonban a vidéki területeket nem lehet fejleszteni a folyamatosan változó mezőgazdasági struktúráktól elszigetelten (Fischler, 1997). A vidékfejlesztési politika

megfelelő lökést adhat egy hatékonyan működő mezőgazdaság kialakításához (Kulcsár és Kozári, 1998). „A versenyképes mezőgazdasági üzemeknek szükségük van egy versenyképes vidéki világra” (Fischler, 1998). A vidékfejlesztés céljai folyamatosan változtak az évek során, meghatározásánál fontos figyelembe venni, hogy az agrárgazdaság mára nem csupán a termelési tevékenységek mechanikus együttese, hanem multifunkciós, fenntartható, organikus rendszer (Nagy, 2006). A vidékfejlesztés feladata ezért a népesség megtartása a kívánatos életkörülmények kialakításával, a meglévő és látens erőforrások tudatos és fenntartható hasznosításával. A rurális területek fejlesztése tehát olyan komplex stratégiát igényel, amely képes megvalósítani az agrárgazdaság jövedelmezőségét, javítja a megélhetési és foglalkoztatási esélyeket, fejleszti a vállalkozásokat. Magyarország a mezőgazdasági termelés szempontjából mindenképp lépéselőnyben van a kedvező természeti, földrajzi, ökológia adottságok miatt, emellett a fejlődés záloga az egészséges, önszerveződő helyi közösség. A kedvező feltételek hatékonyabb kiaknázását, a vidékfejlesztési stratégiák megvalósítását eredményesen szolgálhatják a mezőgazdaságban is a hálózati rendszerek, köztük leginkább az ún. klaszterek. Ahogy a fejlett országok példája is mutatja, a versenyképes vállalkozások 70%-a tagja valamilyen klaszterszerveződésnek, tehát, a klaszternek, mint szervezeti formának helye van a magyar mezőgazdaságban is.

IRODALMI ÁTTEKINTÉS

Magyarországon a lehatárolási kritériumok alapján a lakosság 45%-a él vidéki térségben, amely az ország területének 87%-át fedi le, ahol az összes település 95%-a található (KSH, 2005). A vidéki területek lakosságában jelentős részt képvisel a mezőgazdaságból élők aránya. Döntő szerepe van a megélhetésben, sőt számos település esetében az egyetlen megélhetési formát jelenti a mezőgazdaság. A nagyszámú kényszergazdálkodónak köszönhetően, egyéb megélhetési forma híján, a mezőgazdaság jelentősége jóval nagyobb, mint azt a bruttó hazai termék belüli részaránya jelzi. Az átalakuló gazdaság szerkezetben a mezőgazdaság részesedése fokozatosan csökken, míg a szolgáltató szektor mind nagyobb részarányt követel magának. A vidéki területeken az alkalmazkodás a változáshoz lassú, ami komoly jövedelemszerzési problémát okoz a lakosoknak (ÚMVP, 2007). Jelenleg a

mezőgazdasági egységek száma meghaladja a 900 ezret, amelynek csupán 10%-a versenyképes, azaz pusztán ártermelésből megélni képes gazdaság. Az egységek 30%-a az, amelynek a megtermelt javakból az önellátáson túl marad piacra vihető mennyisége. A fennmaradó 60% gazdasági tevékenysége az önellátást képes biztosítani (Simon, 2005).

A versenyképes mezőgazdasági termelés problémája a hazai birtokszerkezet, amely meglehetősen vegyes. Megtalálhatók a kis- és nagyméretű gazdaságok egyaránt, azonban a közepes méretű gazdaságok átlagos nagysága és aránya elmarad a kívánatostól. A rendszerváltástól megindult egyfajta birtokkoncentráció, emellett kialakult a mezőgazdasági termelés egy új formája, a családi gazdálkodás. Olyan gazdálkodási egység, ahol a vállalkozás tulajdonjoga vezetőinek kezében van, akik egymással rokoni kapcsolatban állnak. A tőke biztosítói a család tagjai, akik tényleges mezőgazdasági munkát végeznek, a család a gazdaság része, abban él és dolgozik. Nem zárja ki a bér munka alkalmazását (Gasson és Errington, 1999). A gazdaság megvalósítja a termelés, a fogyasztás és a család egységét. A gazdaságok tipizálása sokféleképpen történhet, legáltalánosabb a család jövedelmének a gazdaságból származó részaránya szerint:

- Főfoglalkozású családi gazdaságok azok, ahol a gazdaságból származó jövedelem eléri a család összjövedelmének felét, illetve a munkaidő eléri a 0,5 fő/napot. Külön csoportot képvisel a teljes jövedelmet biztosító családi gazdaság, ahol az üzem belüli jövedelem meghaladja a 90%-ot.
- Részmunkaidős családi gazdaság az, ahol az üzemi tevékenységből származó bevételek kiegészítik a család jövedelmét, vagyis az innen származó jövedelem nem éri el a család összjövedelmének felét (Szűcs et al., 2003; Baranyi és Süli-Zakar, 1997; Baranyi, 2000).

A családi gazdaságok üzemméreteit tekintve három nagyobb csoportot lehet kialakítani, az öt hektárnál kisebb területen gazdálkodókat, a tíz hektárnál nagyobb területtel rendelkezőket, és a nagygazdákat, ahol a művelt terület nagysága százhektáros nagyságrendben mérhető. Az ártermelés szempontjából természetesen az utóbbiak vannak előnyben, a kihívás olyan körülmények kialakítása, amellyel a kisebb gazdaságok is bizonyos ágazatokban sikeresek lehetnek.

A mezőgazdaság megosztott iparág, azaz olyan strukturális környezet, amelyben sok vállalkozás működik, versenyez egymással, egyiknek sincs olyan piaci pozíciója, hogy képes lenne monopóliumként viselkedni, a vállalkozás vezetője egyben tulajdonosa is. Egy iparág attól megosztott, hogy belépési korlátai alacsonyak, a gazdaságos sorozatnagyságból származó előnyök hiányoznak, magasak a szállítási, raktározási költségek, valamint diverzifikált termék választékot nyújt. Folyamatosan ott lebeg a vállalkozó előtt az általános költségek leszorításának kényszere, amely gyakran a jövedelmezőség rovására megy. A megosztottsággal könnyebb együtt élni,

mint leküzdeni. A leküzdéshez arra van szükség, hogy valamelyik domináns vállalat piacvezető legyen, amire a klasszikus mezőgazdasági termelésben nincs lehetőség. Ahhoz, hogy együtt lehessen élni a megosztottsággal egy adott iparágban, szorosan irányított decentralizálásra van szükség, ahol a vállalatok önállósága megmarad, de van egy központi szerv, ahonnan irányítják őket (Porter, 2006).

Felvetődik a kérdés, hogy a nevezett mezőgazdasági egységeket tekinthetjük-e vállalatoknak, vállalkozásoknak. A vállalkozásra igaz, hogy olyan önállóan gazdálkodó szervezeti alapegység, mely kockázatot vállalva nyereségnövekedésre és tőkegyarapításra törekszik, és külső környezetével áru-pénz kapcsolatban van. A vállalat kielégíti a fogyasztói igényeket, szükségleteket. Fennmaradásának alapvető feltétele, hogy bevételei meghaladják a kiadásait, így hosszabb távon nyereséges legyen. A vállalkozás olyan emberi tevékenység, amely fogyasztói igényeket elégít ki profitszerzés céljából. A válasz tehát egyértelmű igen.

A 21. század legfontosabb erőforrása az információ, bizonytalanságot csökkentő új ismeret, amely a vállalatok működését integráló folyamatok egyik összetevője. Az információ helyettesíthet más erőforrásokat, hiszen a legfrissebb tudás birtokában kisebb anyag-, tőke-, munkaerő-, energia- és idő felhasználásával lehet ugyanazt előállítani, amivel pénzt lehet spórolni. A vidéki területek lakói az infrastrukturális különbségeknek köszönhetően nem képesek megszerezni a legújabb információkat a piacról, a termelési technológiákról, illetve sokszor az információk szándékosan torzítottak.

ANYAG ÉS MÓDSZER

Ahogy az irodalmi részben bemutatásra került, a vidéki területek fejlesztése leginkább a mezőgazdaságon keresztül mozdítható elő. A vidékfejlesztés talán legfontosabb feladata a vállalkozásfejlesztés, amelynek fókuszába a családi gazdaságokat kell állítani. A fejlesztéshez nélkülözhetetlen a hiányzó információknak, mint erőforrásoknak a gazdálkodókhöz történő eljuttatása. Az utóbbi években az egyre nagyobb szerepet kapó vidékfejlesztés eszközrendszerében intézményesült a szubszidiaritás elve. A döntéseket a lehető legalacsonyabb szinten kell meghozni, ott, ahol a legnagyobb hozzáértéssel rendelkeznek. Vagyis a vidékfejlesztés céljai a vidéki emberek aktivizálásával érhetők el, döntésekből nem hagyhatók ki, részvételi lehetőségüket intézményesíteni kell. A közösségi aktivitás spontán már nem áll elő, előmozdításához kormányzati és társadalmi összefogás szükséges. Emellett a mezőgazdaságból élők számára megfelelő versenysztratégia kidolgozására, és annak a változó piaci körülményekhez való adaptálására van szükség.

Ahogy más iparágakban, a mezőgazdaságban is jelentkezik a gazdasági hálózatok kiépítésének igénye. Jóval többet jelent a klasszikus, a szállítókat és vevőket magában foglaló piaci

kapcsolatrendszeréknél. A hálózat a piaci szereplőket új módon egyesítő, és új minőséget képviselő konfiguráció (Dinya és Domán, 2004). A hálózatok nem tekinthetők szervezeti formáknak, sokkal inkább szervezetközi kapcsolatrendszernek nevezhetjük. A vállalkozásfejlesztés egyik lehetséges eszköze, amely már konkrét szervezeti forma, a klaszter. A

klaszter több mint egyszerű hálózat, abból fejlődött ki, de sokkal inkább szupraszervezetnek tekinthető, mint vállalatok közötti együttműködésnek. A továbbiakban bemutatom, hogy mi indokolja ennek a szervezeti formának a megjelenését a vidék versenyképességének növelésében (1. táblázat).

1. táblázat

A hálózatok és klaszterek jellemzői

	Hálózatok(1)	Klaszterek(2)
Tagság(3)	Zárt(8)	Nyílt szerveződés(13)
Együttműködés alapja(4)	Szerződéses kapcsolatok(9)	Szociális értékek(14)
Együttműködés jellege(5)	Együttműködésen alapul(10)	Együttműködésen és rivalizáláson alapul(15)
Kohézió(6)	Közös üzleti célok(11)	Kollektív vízió(16)
Résztevők(7)	Vállalatok(12)	Vállalatok, intézmények, szakmai szervezetek(17)

Forrás: Lengyel és Rechnitzer, 2004

Table 1: Attributes of network and clusters

Networks(1), Clusters(2), Membership(3), Basis of cooperation(4), Form of cooperation(5), Cohesion(6), Participants(7), Exclusive(8), Contractual partnership(9), Cooperation(10), Common business aims(11), Companies(12), Opened organization(13), Social values(14), Cooperation and rivalry(15), Collective vision(16), Organizations, institutions, professionals(17)

Magyarországon és a világ minden pontján megjelentek a globális nagyvállalatok, erős versenyhelyzetet generálva ezzel. Porter (2006) kutatásainak eredményeképpen kimondható, hogy a versenylényök földrajzilag koncentráltak. Vagyis az iparágként megfigyelhető globális verseny a lokális piac szereplőinek versenyére vezethető vissza. A globális versenyben a piaci verseny alapegységei (térben koncentrálnak) a globális vállalatokkal és a támogató intézményekkel együttműködve, hálózatként kell, hogy részt vegyenek. A globális és lokális fogalmak dichotómiájával kapcsolatban fogalmazódott meg találoan a „globális-lokális paradoxon” kifejezés.

A két fogalom közötti ellentmondás tulajdonképpen azt jelenti, hogy miközben a globális verseny erősödik, vele párhuzamosan a regionális specializáció is megfigyelhető, azaz egy adott terület gazdasága szakosodik egy olyan iparágra, amelynek versenylényeihez kedvező feltételeket nyújt a lokális környezet. Egy ország abban az iparágban lehet leginkább versenyképes, amelyben az erőforrásai koncentrálnak. Magyarország legfontosabb természeti erőforrása a termőföld, vagyis a porteri modell alapján a mezőgazdaság a leginkább versenyképes ágazat (Porter, 2006). A gazdasági tevékenységek közül a mezőgazdasági tevékenységek regionális elhelyezkedése és specializációja ismert jelenség. A meghatározott régióra specializálódó termelés javarészt a termelési erőforrásoktól függ. Az alapanyag termelés és feldolgozása egyaránt vonzza a beszállítókat és a támogató vállalatokat (Lehota és Komáromi, 2005).

Egy olyan ágazatban, mint a mezőgazdaság, ahol fennáll a globális lokális paradoxon, a gazdasági tevékenységek térbeli koncentrációját a lokalizációs előnyök motiválják, valamint a vállalkozások számára a kompetitív előnyök biztosítják a hosszú távú versenyképességet, lehetőség van klaszterek

kialakítására. Emellett az 1990-es évektől kezdve a különböző országok, és hazánk regionális politikájában változás történt, a felülről lefelé irányuló gazdaságfejlesztést felváltotta a lentől felfelé építkező irányzat, amelynek eszköztárában szintén megjelentek a klaszterek (Deák, 2002).

A klaszter szó jelentése fűrtösödés, „...olyan horizontálisan, vagy vertikálisan kapcsolódó önálló jogi személyiségű cégek integrációja, melyek a kapcsolódó társadalmi intézményekkel együtt, ugyanabban az ágazatban dolgoznak, ...Regionálisan közel állnak egymáshoz, ... piaci versenyzők és együttműködők, ...Összeköti őket a hosszú távú üzleti dinamika, az innováció, a közösen racionalizált tevékenységek költség csökkentő és hatékonyságot növelő üzemeltetése...” (OECD).

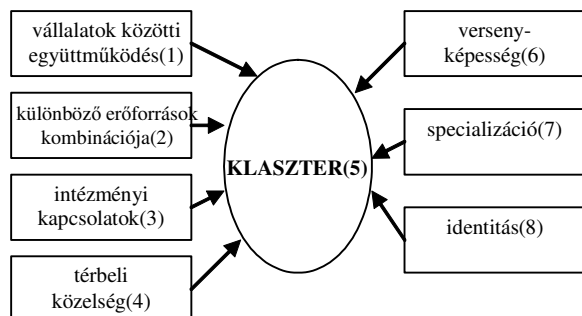
A United Nations Industrial Organisation Development definíciója szerint a klaszterek szektorálisan és földrajzi értelemben koncentráltan elhelyezkedő vállalatok, amelyek egymáshoz kapcsolódó, vagy egymást kiegészítő termékeket állítanak elő, ami miatt közös kihívásokkal kell szembenézniük, ugyanakkor közös lehetőségeik is adódhatnak.

A porteri definíció szerint egy adott iparág versenyző és kooperáló vállalatai, kapcsolódó és támogató iparágai, pénzügyi intézmények, szolgáltató és együttműködő infrastruktúrális háttér, vállalkozói szövetségek innovatív kapcsolatrendszerén alapuló földrajzi koncentrációja.

A fenti definíciók meglehetősen széles spektrumon értelmezik a klaszterek fogalmát, többféleképpen tipizálhatók. A mezőgazdaság regionális specializációja miatt az agrárgazdaságba leginkább adaptálható klaszter típus a regionális klaszter. A regionális klaszter legfőbb ismertetőjegye, hogy vállalatai földrajzilag koncentráltan helyezkednek el, vagyis tagjainak szoros és tartós együttműködésen alapuló térbeli

koncentrációja (Porter, 2006). A klaszterstruktúra képessé teszi tagjait arra, hogy kilépjenek a globális piacokra, illetve fel tudják venni a versenyt a piacvezetőkkel (Lengyel, 2002). Emellett olyan versenyelőnyöket eredményez, amely kizárólag a nagyobb piac révén, a méretgazdaságosság kihasználásával realizálható (1. ábra).

1. ábra: A klaszterstruktúra jellemzői

Forrás: Lengyel, 2002

Figure 1: Attributes of cluster structure

Cooperation between companies(1), Combination of different resources(2), Institutional linking(3), Proximity(4), Cluster(5), Competitiveness(6), Specialization(7), Identity(8)

Regionális klaszter kialakulásának további feltétele, hogy az adott gazdasági környezetnek legyen traded szektora, vagyis az adott régió kívüli piacokra képes legyen értékesíteni (Lengyel, 2002). A klaszter tehát több, mint vállalatok egyszerű összessége, megköveteli és feltételezi a vállalati együttműködés mellett a kormányzat, a kiegészítő intézmények, oktatási- és kutatóintézmények kooperációját, amelyek között aktív kommunikációs csatornák működnek. Azonban klasztereket csak úgy létrehozni nem lehet, a klaszter hosszú távú és

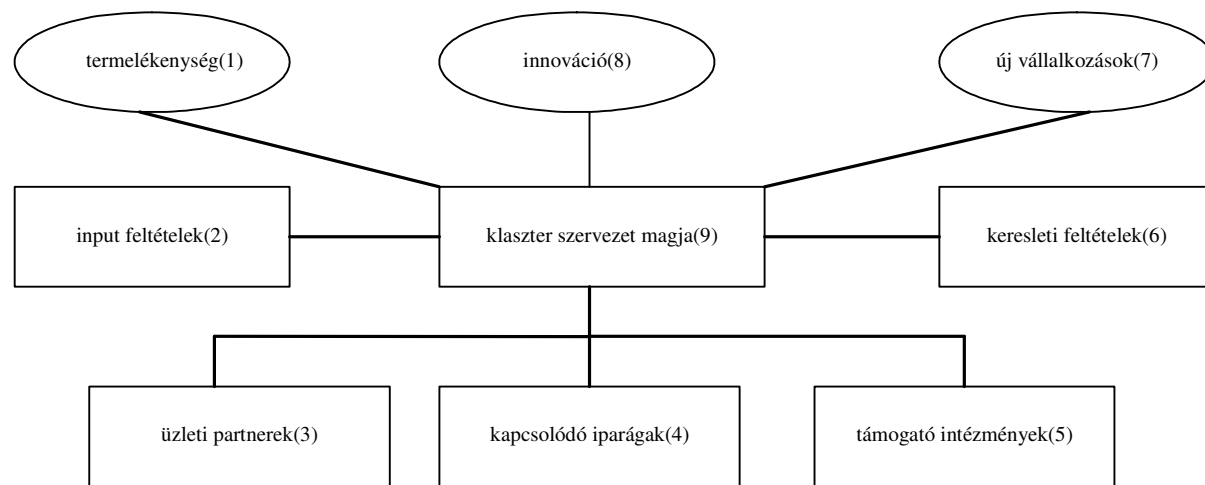
folyamatos fejlesztés eredménye, amelynek kereteit a gazdaságpolitika kell, hogy kialakítsa megfelelő gazdasági bázis megléte mellett (Deák, 2002).

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyar mezőgazdaság rossz helyzetben van, pedig az ország legfontosabb természeti erőforrása a termőföld, amely a gazdaságfejlesztés alapja lehet. A mezőgazdaság a vidéki területek privilégiuma, ahol közel 960 ezer családi gazdaság végez termelő tevékenységet a különböző ágazatokban. Komoly problémát jelent számukra, hogy nincs egy őket összefogó szervezet, amely képes stratégia iránymutatást nyújtani. A regionális klaszterekben megvan az a potenciál, amely a válságban lévő kistermelőket összefogva képes megvalósítani a „sok kicsi sokra megy stratégiát”. A 2. ábra írja le a klaszterek általános modelljét. Az iparági klaszter magja az, amelyben a konkrét termelőmunkát végző vállalkozások és vállalatok helyezkednek el. Ezeknek a vállalkozásoknak a száma akár több ezer is lehet, van rá példa, hogy ekkora mérettel is hatékonyan működtethető egy szervezet. A kaliforniai szőlő- és borklaszter több mint 600 borászatból és több ezer szőlőtermelőből áll, amihez kapcsolódnak még a különböző partnerintézmények. A mezőgazdasági klasztereket bonyolíthatja a termelés sokszínűsége, ami azonban a termékpályák létrehozásával csökkenthető. A termékpályák jól integrálhatók egy klaszterszervezetbe, hiszen azok nem egymáshoz kapcsolódó szervezetek, hanem a munkamegosztás során elkülönült tevékenységek egymáshoz tagozódása, ami lehetővé teszi a kapcsolódó tevékenységek átláthatóságát, illetve gazdasági elemzését.

A Porter-féle rombuszmodell szemléletesen fejezi ki azokat az előnyöket, amelyeket a regionális klaszter magában hordoz (3. ábra).

2. ábra: A klaszterek általános modellje

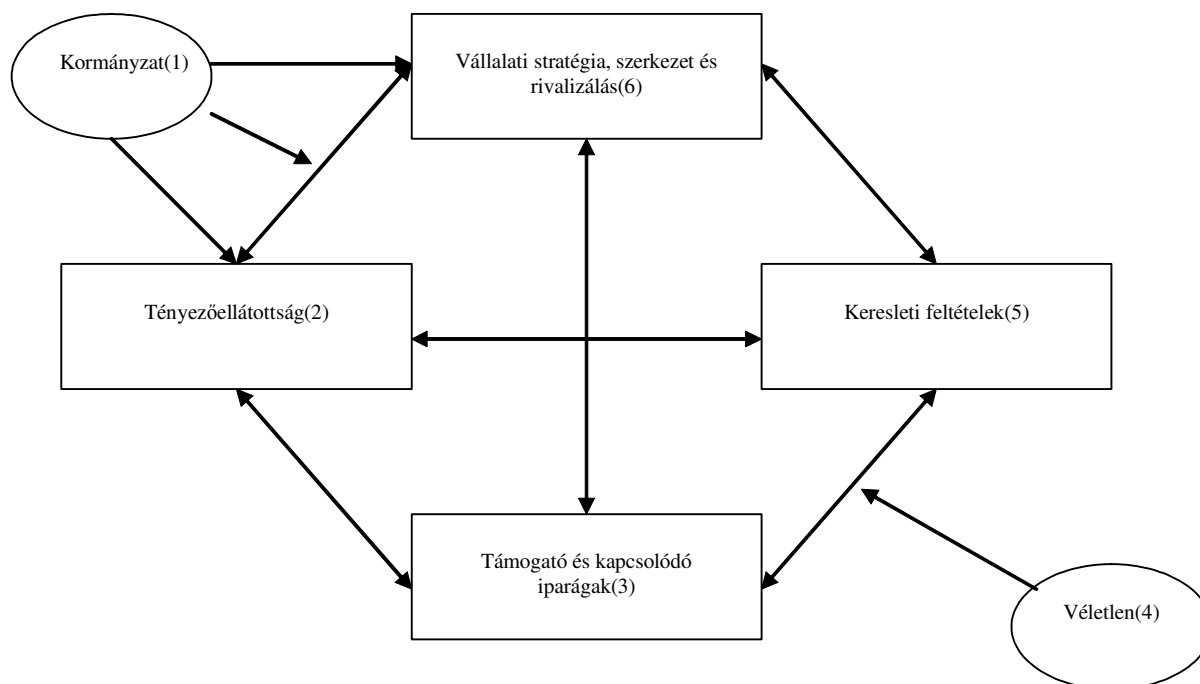

Forrás: Lengyel és Rechnitzer, 2004

Figure 2: General model of clusters

Productivity(1), Input conditions(2), Business partners(3), Cooperated industries(4), Support institutions(5), Demand conditions(6), New businesses(7), Innovation(8), Basis of the cluster(9)

3. ábra: A Porter-féle rombuszmodell

Forrás: Porter, 2006

Figure 3: Porter's diamond model

Government(1), Resource endowment(2), Supportinf and related industries(3), Random(4), Demand conditions(5), Corporate strategy, structure and rivalry(6)

Összefoglalva tehát, a klaszter képes arra, hogy növelje a vállalatok termelékenységét és hatékonyságát, ösztönzi az innovációt, ami a hatékonyság jövőbeli záloga, emellett segíti a klasztert támogató vállalkozások folyamatos bővülését. Ami a leglényegesebb pedig, hogy a vázolt előnyök a klaszter tagjai számára javarészt elérhetők:

- a speciális és naprakész információkhoz való kedvezőbb hozzáférés, gyorsabb információáramlás,
- a beszállítók és szakemberek hatékonyabb elérése, az outsourcing révén a működési hatékonyság növelése,
- a kiegészítő és komplementer iparágakkal hatékonyabb kapcsolattartás,
- az iparágspecifikus támogató intézményekhez és a közjavakhoz történő kedvezőbb hozzáférés,
- profi vállalati menedzsment megvalósítása,
- alkupozíció megteremtése, ezáltal a felvásárlási árak növelésének lehetősége,
- a vállalatok készek az erőforrások és kompetenciák megosztására,

- intenzív kapcsolatok az oktatási és kutatóintézményekkel,
- az együttműködő vállalatok és intézmények földrajzilag koncentrálnak,
- tranzakciós és szállítási költségek csökkentése,
- a helyi társadalom támogatása,
- gyorsabb piaci alkalmazkodás.

A klaszterek további előnye a pozitív extern hatás, amely ugyan nem tervezhető előre, de ha egy adott térség fejlődése megindul, akkor képes a piaci, vagy piacon kívüli szereplőknek olyan előnyöket nyújtani, amellyel az adott régió gazdasága dinamizálható.

Egységes összefogás és tervezés révén kiszámíthatóvá válik a termelés és az értékesítés, az új technológiák és innováció révén folyamatosan javulhat a minőség. A termelés költségei az együttműködés révén csökkenthetőek, az integráció révén a jövedelem maximalizálható. A családi gazdaságok és a mezőgazdaság, mint ágazat helyzete javítható, ami elősegíti a vidék fejlődését. Ebben játszzhatnak egyre inkább meghatározó szerepet a klaszterek.

IRODALOM

Baranyi B. (2000): Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. In: Horváth Gy.-Rechnitzer J. (szerk.) Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 509-523.

Baranyi B.-Süli-Zakar I. (1997): Kisvállalkozások és vállalkozók helye és szerepe az Alföld mezőgazdaságában. Debreceni Szemle 2. 195-211.

- Deak Sz. (2002): A klaszter-alapú gazdaságfejlesztés. In: A közszolgáltatások marketingje és menedzsmentje. SzTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 102-121.
- Dinya L.-Domán Sz. (2004): Gazdasági hálózatok tanulmányozásának módszertani kérdései, SzTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged 127-150.
- Fischler, F. (1997): Sustainable Rural Development in support of a sustained cohesion policy. Cohesion Forum Brussels. April 1997. 28-30.
- Fischler, F. (1998): Future Evolution of the Common Agricultural Policy. Oxford Farming Conference Oxford. 7 January 1998.
- Gasson R.-Errington A. (1999): Farmgazdaság – Családi gazdaság. (szerk.: Nábrádi A.) Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest, 223-245.
- Kulcsár L.-Kozári J. (1998): A vidékfejlesztés új stratégiája Magyarországon. Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Gödöllő, 5-6.
- Lehota J.-Komáromi N. (2005): Regionális klaszterek kialakulásának lehetőségei a szőlő és borvertikumban. Ava Congress, DE, Debrecen, 1-11.
- Lengyel I. (2002): A klaszterek alapvető jellemzői. In: Lengyel I.-Rechnitzer J. (szerk.) A haza építőipar versenyképességének javítása: klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben. Régió Art, Győr, 99-124.
- Lengyel I.-Rechnitzer J. (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 184.
- Nagy J. (2006): Multifunkcionális mezőgazdaság. In: Baranyi B.-Nagy J. (szerk.) Területfejlesztés, agrárium és regionalitás Magyarországon. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum–Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Debrecen, 191-206.
- Porter E. M. (2006): Versenystratégia. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Simon J. (2005): Vidékfejlesztés, vidékpolitika, Fordulat a társadalmisított fejlesztéspolitikában. Előadásanyag
- Szűcs I.-Bedéné Szőke É.-Vas J. (2003): Birtokpolitika, üzemi struktúra a magyar mezőgazdaságban. In: Szűcs I. (szerk.) Birtokviszonyok és mérethatékonyság. AGROINFORM Kiadó, Budapest, 29-86.
- KSH (2005): Területi Statisztikai Évkönyv. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- ÚMVP (2007): Új Magyarország Vidékfejlesztési Program